

тингент дружинників, особливо верхівка їх, почав відриватись від князівського двору, почав осідати на землю і дружинні відносини стали переростати в відносини васалітету, — основними адміністративними князівськими агентами стали нижчі двірські слуги, яких здебільшого набирали з княжих холопів, — тіуни, мечники тощо”.

Місцевими органами управління за часів Київської Русі були *посадники* в містах і *волостелі* у волостях/погостах. Посадник у місті був повноважним представником князівської влади.

Функції посадника набули універсального характеру. Як представник князя в місті, посадник виконував той обшир влади, який належав самому князеві: судив, збирав данину й різні мита, видав поліційними справами, керував військовими силами міста. Частина зібраних з населення данини й мит він лишав на свою користь, причому, очевидно, діставав ще “корм” від населення.

Волостель був таким же повноважним представником князівської влади в нижчій адміністративній одиниці — у волостях, і виконував, як і посадник, усі державні функції. Утримання його також складалося з відрахувань з князівських доходів і з “корму”.

Посадники і волостелі мали своїх помічників в особі тіунів і рядовичів, які, мабуть, призначалися з належних їм рабів. Вони також отримували “корм” з населення та відрахування з різних поборів. У них були помічники із спеціальних галузей управління — вирники для збирання вира, мостовики тощо.

Важливо відмітити, що державний апарат Київської Русі пройшов тривалу еволюцію, не був незмінним і зазнавав впливу конкретних історичних, політичних та економічних умов. Інститути державного управління впродовж усього періоду свого існування перебували в процесі становлення і зміни питомої ваги в державному житті.

Разом з тим можна стверджувати, що за часів Київської Русі форми державного устрою та інститутів державного управління співпадали у загальних рисах із загальноєвропейськими, характерними для всіх ранньофеодальних держав (імперія Каролінгів, англо-саксонські держави на Британському острові тощо).

3.2. УРЯДУЮЧІ ІНСТИТУЦІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА/КОРОЛІВСТВА

Уперше терени майбутнього Галицько-Волинського князівства (зокрема, міста Перемишль та Червен) були приєднані до Київської Русі Володимиром Святим 981 р. Саме він заклав м. Володимир на р. Лузі, а згодом там з’явилась і Володимирська єпархія Київської митрополії. До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі створювали окрему

адміністративну одиницю, підпорядковану київському великокняжому столу. До неї входили такі волості: Володимирська, Луцька, Погоринська, Болохівська, Берестейська, Холмська, Червенська, Белзька, Перелиська, Звенігородська, Теремовляньська, Галицька (це нинішні Волинська область, частина Брестської області Білорусі, а також Тернопільщина, Івано-Франківщина, Львівщина, Поділля, східні регіони Польщі — Холмщина та Підляшшя).

Саме ці землі створили Галицько-Волинське князівство, яке згодом стало правонаступником Київської Русі і набуло державної єдності наприкінці XII ст. Цьому передувало створення двох незалежних від Києва князівств: Галицького та Волинського.

П. Грицак називав творцями Галицького князівства Ростиславовичів Рюрика, Володаря та Василька, нащадків онука Ярослава Мудрого Ростислава Володимировича, які жили в XI — на початку XII ст.: *“Вони не тільки основоположники галицької династії, вони — творці Галицького князівства, дарма, що воно ще тоді так не називалося, “добрі” галицькі князі, що самотні з усіх галицьких князів ніколи не мали жадних конфліктів з галицькою верхівкою...”*²⁹.

Столицею Галицької землі за Володимира Володаровича в 1141 р. став Галич (замість Перемишля), а його син Ярослав (на прізвисько Осмомисл) остаточно відстояв її незалежність як від київського великого князя, так і від угорців (1152). Він перетворив Галицьке князівство на найсильніше, але з його смертю почалися заворушення і війна між синами, і 1199 р. рід Ростиславичів згас. Ініціативний сусід — волинський князь Роман зміг з'єднати ці дві землі в єдине князівство.

Волинське князівство відділилося від Києва наприкінці 1160-х років, і осіли тут нащадки Володимира Мономаха. Роман Мстиславич був сином великого князя Київського Мстислава Ізяславича, який і відділив Луцько-Волинську землю від Київського домену.

Проте справжнім героєм-творцем Галицько-Волинської Русі, яка замінила Київську Русь, став Данило Романович. Він припинив сорокалітню боротьбу за галицьку спадщину, зміг встановити внутрішній мир у державі й забезпечити її авторитет серед сусідів. Про це свідчить прийняття Данилом 1253 р. з рук папського посланця “вінця, скіпетра і корони”, що символізувало створення першого на Русі королівства — Галицько-Волинського. Після його смерті не обійшлося без тертя між спадкоємцями, але братовбивчих війн не було. Востаннє титул “короля Русі” вжив онук Данила Юрій Львович, а його сини-дуумвірати Лев та Андрій уже вважалися відповідно “князем Галичини” та “князем Володимирії”.

Галицько-Волинська Русь практично повністю успадкувала систему державного управління та державних установ, притаманну Київській Русі.

Княжий двір виконував функції центрального органу державного управління. Князь, як і в Києві, був найвищим керівником, зосереджував у своїх руках всю повноту влади, яку намагався вирвати з рук бояр. З 1253 р., коли Данило Галицький отримав від папи Римського королівську корону, великий князь Галицький і Волинський набув формального титулу короля. Але він фактично не мав абсолютної влади, оскільки боярська дума обмежувала його функції і взагалі могла закликати на стіл іншого князя. Ще однією особливістю Галицько-Волинського князівства була можливість *дуумвірату*, коли в Галичі й Луцьку одночасно правили два князі (Данила та Василько Романовичі, Лев та Андрій Юрійовичі).

С. Юшков свого часу підкреслював таку особливість Галицького князівства: “...князь і його дружина, його боярство не зуміли пустити коріння в землі-князівстві, не зуміли організувати свого домену”³⁰. Саме до цього він зводив князівсько-боярський конфлікт на Галичині.

Боярська рада зазнала в Галицько-Волинському князівстві певної трансформації. Формально залишаючись дорадчим органом, вона об’єднала всю верхівку тогочасного суспільства. До ради входили бояри-аристократи, галицький єпископ, воєводи, намісники та суддя княжого двору (всі без винятку бояри). З числа бояр-членів ради обирали регентів при малолітніх князях або в період міжкнязівства, окремі бояри вважали себе у праві обіцяти трон князю за своїм вибором, а боярин Володислав Кормильчич у 1213 р. навіть проголосив себе князем Галицьким, що для Давньої Русі було нечуваним зухвальством³¹. Проте нині через брак джерел важко з’ясувати, чи був це постійно діючий державний інститут, чи вона збиралася ситуативно. Права боярської думи були дуже великими: так, вона висунула умови щодо перебування на Галицькому столі Данила Романовича — виведення з-під княжого контролю всього земельного фонду. У боротьбі з боярством Данило Галицький намагався спиратися на *віче* (1213 та 1235), але зломити спротив бояр зміг тільки збройною силою (Ярославська битва 1245 р.). Лише після цього відновилося Велике Галицько-Волинське князівство.

Боярство на Галичині мало свою специфіку: на відміну від бояр інших українських земель було здебільшого місцевого походження (нащадки колишньої родоплемінної верхівки), володіло великими земельними угіддями на правах вотчинної власності та специфічної для Галичини системи *кормління*, вело самостійну міжнародну торгівлю, насамперед галицькою сіллю, збирало значне мито з іноземних купців, тому, відповідно, було традиційно незалежне від князівської влади і поступово забрало до своїх рук головні органи місцевого самоврядування та влади. Фактично від них залежало запрошення на галицький стіл того або іншого князя. Так, у 1211 р. сини Ігоря Святославовича, які спільно керували князівством за запрошенням того ж боярства з 1205 р. (тоді

загадковою смертю помер засновник князівства князь Роман), почали утискати бояр, то останні навіть залучили угорців і фізично знищили всіх Ігоровичів на Галичині. Такі свої широкі права бояри здійснювали через *боярську раду* (думу). Взагалі галицькі бояри прагнули поставити князів у таке становище, щоб вони лише князували, але не правили, віддавши реальну владу — політичну та адміністративну — їм. З літописів відомі прізвища найвпливовіших бояр: Арбузовичі, Веремійовичі, Бернатовичі, Молибоговичі, Кормильчичі, Суддичі.

Жодному з великих князів не вдалося подолати політичної сили боярства, і тривалий час між ними велася підспудна й відкрита боротьба, яка врешті призвела до оволодіння галицьким столом литовським князем Любартом 1340 р., та приєднання Галицько-Волинської Русі до Польського королівства у 1349 р. Через таку постійну борню важко говорити про чинні державні установи Галича, адже за таких обставин важко відрізнити випадок від норми, факт від права, оскільки право припиняло свою дію, а випадок приймав обличчя права. За зауваженням В. Ключевського, *“панування галицького боярства, як його зображує літопис XII та XIII ст., справляє враження боярської анархії, якій не вдалося перетворитися на сталий аристократичний порядок. Тому, можливо, це панування не відбилося помітно на галицькій боярській думі. Вона могла бути чисельнішою за боярську раду київських князів, і могли бути точніше визначені її склад та відношення до інших органів управління; але чи був більш окресленим і конкретнішим її політичний авторитет перед особою князя, цього не видно з літописів”*³².

Віче як орган державного управління скликалося час від часу, в разі виникнення серйозних криз у суспільстві, і могло використовуватися як князем проти боярства, так і боярами проти князя. 1231 р. князь Данило скликав галичан на віче, питаючи, чи залишаться вони йому вірними, якщо піде війною на бояр. У відповідь він почув від віча: *“Пане! Якщо не подушиши бджіл, меду не з’їси”*. Віче не мало формально окресленого кола учасників, визначених регламенту, повноважень і компетенції. Поступово його роль занепадала, і вже XIV ст. про віче в Галичині вже не згадувалося.

Система управління в Галицько-Волинській державі була двірсько-вотчинною. Центральна виконавча влада перебувала в руках *двірського* (дворецького), який керував князівським двором та вотчинами, чинив суд від імені князя, виконував найвідповідальніші доручення. За палацовою *“табелю про ранги”* він ішов безпосередньо після єпископа і належав до числа найвпливовіших посадових осіб. Зокрема, цей двірський *“возбраняв”* Данилові займати Галич. Він же виконував дуже відповідальні доручення: наприклад, був посланий з військом на Перемишль з дорученням вигнати звідти князя Костянтина Рязанського, ворога князя Данила. Галицько-Волинський літопис містить його звіт про руйнування

там боярських вотчин і навіть двору церковного ієрарха — владики Перемишлянського. Утім, про їхні конкретні державні функції говорити за браком свідчень важко. Знаємо лише, що вони були виконавцями відповідальних княжих доручень.

Серед державних урядовців — керівників інституцій на Галичині вперше з'явилася службова особа, яка керувала княжим двором — княжий *печатник* (канцлер). При дворі великого князя Данила Галицького печатником був Курило (Кирило), який завідував княжою канцелярією, вів діловодство, охороняв княжу печатку, керував писарями, перекладачами, виконував важливі державні завдання. Виконував він також інші відповідальні доручення. Так, в 1241 р. князь Данило відрядив його в Бакоту “*исписати грабительство нечистивых бояр, и утиши землю*”. Він же був посланий воєводою в Болоховську землю. Згодом свого печатника Данило призначив митрополитом Київським (1246). Цей факт дозволяє нам стверджувати, що відповідальні державні посади займали люди грамотні, освічені, які часто мали священницький сан.

Нарешті, останній придворний чин, що оформився в Галицько-Волинському князівстві, — це чин *стольника*. Початкове призначення стольників — прислужувати за столом князеві, подавати йому страви. Але, мабуть, уже невдовзі вони почали відати всім князівським столом, як придворні чини виконувати численні, часто дуже важливі доручення. Через свого стольника Якова князь Данило проводив у кризовому 1241 р. переговори з галицькими боярами. За деякими свідченнями, стольник очолював також фінансову службу.

Серед інших державних мужів літопис згадує писарів та перекладачів, які працювали в канцелярії. Були також *збройники, отроки, децькі*. Збройник забезпечував військо зброєю, запасами, продовольством, отроки і децькі виконували князівські доручення. Дещо окремо стоять *бродники*: традиційно їх прийнято вважати вільним населенням Подунавського низу, що належав Галицько-Волинській державі, попередниками козаків; водночас П. Грицак доводить, що насправді вони були княжими відпоручниками і контролювали переправи через Дунай та його гірло³³.

Місцеву адміністрацію уособлювали *воєводи*, які здійснювали управління значними центрами Галицько-Волинської землі, а в разі відсутності на місці великого князя — і Галичем. За свідченням літопису, вони мали досить значні повноваження — аж до укладання угод. Так, коли 1232 р. волинський боярин Мирослав заміщав князя у Галичі, він не зміг протистояти угорському війську і здав місто, уклавши угоду з угорським королем. Данило потім дорікав йому, але не за перевищення повноважень, а за не вигідні статті згаданої угоди³⁴. Воєводи були ставлениками князя і провідниками його політики, нерідко — взагалі чужинцями,

особисто відданими князю. Так, під час облоги галицького Звенигорода київським князем Всеволодом місцеві городяни вирішили піддатися йому, але воєвода на ім'я Іван Халдіїв (явний іноземець) придушив бунт.

Загалом можна стверджувати, що при вдосконаленні державного апарату, прагнучи до спеціалізації його ланок, князі, певною мірою, спиралися на досвід інших країн. Якщо аналогію печатнику можна було знайти у Візантії, то посади стольника, сидельничого були явно запозичені у західних сусідів Русі. Відбувалась і трансформація певних посад. Якщо первісно тисяцький був керівником міського ополчення, то згодом перетворився на княжого слугу — намісника у підкорених містах. Так, від імені Данила Галицького Києвом керував тисяцький Дмитро, який намагався організувати опір війську хана Батия 1240 р.

Галицько-Волинська Русь активно запозичувала терміни, що позначали державні інституції, із Заходу. Так, в одній з грамот короля Юрія до магістра Німецького ордену згадувалися *барони* як найближчі радники короля. Четверо з цих сімох баронів названі *палатинами*, тобто намісниками головних міст князівства. Але наразі важко сказати, чи були насправді такими їх звання, чи просто таким чином руські терміни були перекладені латиною.

Певне і, очевидно, не останнє місце в управлінні територією Галицько-Волинського князівства посідали місцеві канцелярії. Насамперед це були *старостинські* канцелярії. Достеменно відомі два галицько-волинські старости, або управителі: березький Григорій на Закарпатті та "*староста землі Русі*" Дмитро Дедко, який, визнаючи своїми сюзеренами одночасно трьох сусідніх королів — Любарта Литовського, Казимира III Польського та Людвіка Угорського, намагався проводити самостійну політику. Втім, очевидно, що посада старост набула такого значення на останньому етапі існування Галицько-Волинської Русі, коли роль верховної князівсько-королівської влади підупала. Також існували *міські* канцелярії (канцелярія міста Володимира). Вони відомі нам з тих галицько-волинських грамот, що збереглися.

Отже, Галицько-Волинська держава продемонструвала подальшу трансформацію порядку державного управління і дещо відмінний від Київської Русі набір урядуючих установ, які здійснювали повсякденне управління цим західним регіоном України. Разом з тим усі вони засвідчують генетичне походження з єдиного давньоруського кореня, що зазнав трансформації під впливом загальноісторичних процесів та місцевої специфіки.

Висновки:

За часів Давньоруської держави (Київської та Галицько-Волинської Русі) відбулося становлення державного апарату, на теренах України

виникли перші урядуючі інституції. Брак достовірних відомостей не дозволяє нам точно назвати їх і вичерпно окреслити державні функції кожної. Разом з тим наявна інформація про діяльність княжої адміністрації надає можливість говорити про номенклатуру посад тодішніх державних службовців (княжих людей), завдання, які вони виконували за дорученнями князя.

Отже, можна коротко охарактеризувати структуру державного управління наступним чином. На чолі держави стояв *князь* — військовий вождь, адміністратор, суддя, і навіть церковний зверхник, оскільки саме він скликав собор єпископів і, зрештою, вирішував, кого поставити митрополитом.

Боярська дума була радою прибічних бояр, неодмінним учасником державного управління. Її вплив був значним — якщо князь учиняв щось без поради з дружиною, то вона мала право відмовити князю у підтримці. На зібрання додатково запрошували духівництво, найзаможніших купців. У своєму “Повчанні” Володимир Мономах згадував наради з боярами як постійні, майже щоденні. Літописець докоряв тим князям, які не радилися з боярами, або ж надавали перевагу порадам молодих дружинників, а не досвідчених, статечних бояр. Проте боярська дума не стала державним органом з окресленими функціями та компетенцією: у ній брали участь за запрошенням князя, обговорювали питання, що пропонувалися ним.

Віче, що бере свій початок від часів родоплемінного устрою, у згаданий період було вже, фактично, атавізмом, утім літописець фіксував, що з ним князю краще було домовлятися (“укладати ряд”), аніж суперечити йому. Воно докорінно змінилося за своїм складом, перетворилося на елітний орган, втратило функції постійної інституції. Скликання віча в XI–XII ст. було скоріше винятком, кожного разу окремо зафіксованим літописцем, аніж постійною практикою.

Урядовців будь-якого рівня призначав особисто князь, від нього вони залежали, були відповідальними особисто перед ним. Один з них — *печатник* — свого роду канцлер Давньої Русі. Найголовнішим урядовцем князя був *тисяцький*, який заміщав князя на час відсутності, за ним ішли *соцькі*, *десяцькі*. Усі вони виконували військові, адміністративні, а також фінансові (фіскальні) функції.

Тіуни, *посадники*, *вирники*, *мечники*, *отроки* тощо виконували адміністративні та судові функції: керували певною територією, збирали мито, судили і виконували вироки.

У загальних рисах така організація державного апарату була притаманна більшості ранньофеодальних держав, які утворилися на теренах Західної, Центральної та Східної Європи за доби раннього середньовіччя.

Завдання для самостійної роботи

1. Сформулювати основні особливості державного устрою Давньої Русі.
2. З'ясуйте роль княжої дружини та двору в державному управлінні Давньої Русі в X та XI ст.
3. Визначити роль Боярської думи і князівських з'їздів у Давній Русі.
4. Виділити особливості державної організації Галицько-Волинського князівства.

Запитання для самоперевірки:

1. Хто уособлював вищу державну владу в Київській Русі?
2. Які верстви населення брав участь у давньоруському вічі?
3. Якими були функції Боярської ради (думи) в XI–XIII ст.?
4. Якими були обов'язки печатника при князі?

¹ Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. — К.: Наукова думка, 2008; Ричка В. М. “Вся королівська рать” (Влада Київської Русі). — К.: Інститут історії України, 2009.

² Моця О. П. Місце князівської військової дружини в державній системі Київської Русі // Воєнна історія. — № 5–6 (23–24), 2005. — С. 53.

³ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. <http://litopys.org.ua/yushkov2/yush.htm>

⁴ Див.: Нариси історії державної служби в Україні. — К.: Вид. “Ніка-Центр”, 2008. — С. 22–23.

⁵ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.

⁶ Див.: Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. — початок XIV ст.): Навчальний посібник. — К.: Вид. “Істина”, 2007. — С. 17.

⁷ Игнатов В. Г. История государственного управления России. http://polbu.ru/ignatov_gosupr/

⁸ Там само.

⁹ Моця О. П. Місце князівської військової дружини в державній системі Київської Русі. — С. 59.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кирпичников А. В. Древнерусское оружие. — Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. — Ленинград: Изд. «Наука», 1971. — С. 61.

¹² Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII ст. — СПб., 1909. — С. 25.

¹³ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.

¹⁴ Вілкул Т. Дружина-віче: баланс абстракцій // СОЦІУМ: Альманах соціальної історії. — Вип. 1. — К., 2002. — С. 35.

-
- ¹⁵ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.
- ¹⁶ Ключевский В. О. Боярская дума Древней Руси // Ключевский В. О. О государственности в России. — М.: Мысль, 2003. — С. 3.
- ¹⁷ Там само. — С. 44.
- ¹⁸ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.
- ¹⁹ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. — С. 248, 249, 252 та ін.
- ²⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1: До середини XVII ст. — К.: “Либідь”, 1995. — С. 102.
- ²¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-е, перероблене і розширене. — К.: “Критика”, 2005. — С. 45.
- ²² Там само. — С. 65.
- ²³ Вілкул Т. Дружина-віче: баланс абстракцій. — С. 28–29.
- ²⁴ Толочко П. П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. — К.: “Наукова думка”, 1987. — С. 230.
- ²⁵ Ключевский В. О. Боярская дума Древней Руси. — С. 23.
- ²⁶ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Див.: Нариси історії державної служби. — С. 27–32.
- ²⁹ Грицак П. Галицько-Волинська держава. — Галич, 1995. — С. 23.
- ³⁰ Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.
- ³¹ Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. — К.: Вид. дім “Альтернативи”, 2002. — С. 96.
- ³² Ключевский В. О. Боярская дума Древней Руси. — С. 55.
- ³³ Грицак П. Галицько-Волинська держава. — С. 43.
- ³⁴ Котляр М. Данило Галицький. — С. 212.